

RECENZJE / REVIEWS

Agnieszka Jagodzińska, „Duszozbawcy”? Misje i literatura Londyńskiego Towarzystwa Krzewienia Chrześcijaństwa wśród Żydów w latach 1809–1939, Austeria, Kraków–Budapeszt 2017, ss. 520.

O tym, że badanie historii Żydów może się okazać fascynującą przygodą intelektualną, pisze Agnieszka Jagodzińska już na pierwszej stronie *Wprowadzenia* do swojej książki „Duszozbawcy”?... Stwierdzenie to zachęca do czytania, a lektura nie rozczarowuje, tym bardziej że jest to pierwsza polskojęzyczna monografia poświęcona problemowi ewangelizowania Żydów przez członków Londyńskiego Towarzystwa Krzewienia Chrześcijaństwa wśród Żydów (London Society for Promoting Christianity amongst the Jews). Z pewnością to temat nowatorski, jak dotąd bowiem zainteresowania badaczy skupiały się np. na stosunku kościołów do Żydów¹ czy na problemie konwersji². W 2013 r. ukazała się wprawdzie książka Tomasza Wiśniewskiego dotycząca anglikańskiej Misji Barbikańskiej (Barbican Mission to the Jews) w Białymstoku, ale Londyńskiemu Towarzystwu Misyjnemu wśród Żydów autor poświęcił tylko jeden paragraf (w pozostałych przedstawił inne stowarzyszenia)³. Wskazuje to na zainteresowanie tematem misji, choć jeszcze nie jest jego wyczerpującym omówieniem.

Książka Agnieszki Jagodzińskiej jest efektem licznych kwerend w kraju i za granicą. Autorka dotarła do wielojęzycznych tekstów źródłowych, które przeanalizowała z uwzględnieniem metody komparatystycznej. Wykorzystała także najnowsze badania o szerokim interdyscyplinarnym

¹ Np. Elżbieta Alabrudzińska, *Misje chrześcijańskie wśród Żydów w Polsce w latach 1918–1939*, „Studia Judaica” 5–6 (2002–2003), nr 2–1, s. 117–129; Anna Wolff-Powęska, *A bliźniego swego... Kościoły w Niemczech wobec „problemu żydowskiego”*, Poznań 2003.

² Por. Halina Dudała, *Konwersje Żydów na katolicyzm na Górnym Śląsku w okresie od XVIII do początków XX wieku (zarys problematyki)*, „Śląsk Opolski” 16 (2006), nr 2, s. 55–63; Artur Markowski, *Konwersje Żydów w północno-wschodnich rejonach Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX wieku*, „Studia Judaica” 9 (2006), nr 1, s. 3–32; *W poszukiwaniu religii doskonałej? Konwersja a Żydzi*, red. Agnieszka Jagodzińska, Wrocław 2012; Adam Kaźmierczyk, *Rodziłem się Żydem... Konwersje Żydów w Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku*, Kraków 2015.

³ Tomasz Wiśniewski, *Nawracanie Żydów na ziemiach polskich. Misja Barbikańska w Białymstoku*, Łódź 2013, s. 256.

zakresie, głównie opracowania anglojęzyczne, jak również hebrajskojęzyczne⁴. W efekcie na 520 stronach „*Duszozbawców*” dokładnie prześledziła losy „angielskich misjonarzy”. Pracowali oni na trzech kontynentach, także w Królestwie Polskim, starając się objąć swą działalnością ludność żydowską. Historię ich misji Jagodzińska opisuje w czterech rozdziałach, określając ramy czasowe na lata 1809–1939. W poprzedzającym całość *Wprowadzeniu* podaje informacje m.in. na temat źródeł i stanu badań, literatury misyjnej, jak również celów badawczych, jakie stawia sobie (i książce), a ponadto wskazuje problemy i metody działania oraz wyjaśnia podstawowe pojęcia. W rozdziale I przedstawia historię Towarzystwa, a więc jego początki w Wielkiej Brytanii, zwłaszcza w kontekście ruchów religijnych (np. milenaryzmu, restoracjonizmu, „anglo-izraelizmu”), kreśli sylwetki promotorów misji – głównie Josepha Freya i Lewisa Waya. Szkicuje także wizerunek idealnego misjonarza. Uwzględnia przy tym perspektywę genderową, wskazując na rolę kobiet – żon i misjonek, a także dzieci. W efekcie pracy misyjnej – i tu szczególnie interesujące są misje na ziemiach polskich – pojawiła się również nowa kategoria misjonarza – konwertyty, który, co ważne, znał języki i kulturę żydowską. Autorka omawia strategie misyjne, problemy i wątpliwe sukcesy Towarzystwa, korzystając z obszernej bazy źródłowej, analizując instrukcje dla misjonarzy (rozd. I) oraz czasopisma Towarzystwa (rozd. II), raporty (rozd. III) i traktaty misyjne (rozd. IV).

Dokonana przez autorkę analiza wymienionych tekstów źródłowych z wykorzystaniem metod literaturo- i językoznawczych, a także jej uwagi metodologiczne dotyczące krytycznego czytania źródeł (prasy, broszur, wspomnień, autobiografii, korespondencji, sprawozdań i innych dokumentów urzędowych, druków ulotnych, traktatów, raportów itd.) niewątpliwie wzbogacają warsztat historyków. Co więcej, pisząc o misjach i religii, wielokrotnie odnosi się nie tylko do językowego obrazu (np. Żyda), ale i do kultury oraz etnografii, a więc umieszcza problem badanych misji w szerokim kontekście historycznym, społecznym i kulturowym, wskazując na misyjną metahistorię. Można więc odtworzyć kulturowy obraz Żydów czy też kulturowy obraz chasydów, misjonarzy, religii itd. Autorka

⁴ Np. Anna Johnston, *Missionary Writing and Empire, 1800–1860*, Cambridge 2008; *Missions and Media: The Politics of Missionary Periodicals in the Long Nineteenth Century*, eds. Felicity Jensz, Hanna Acke, Stuttgart 2013; *Space and Conversion in Global Perspective*, eds. Giuseppe Marcocci, Wietse de Boer, Aliocha Maldavsky, Ilaria Pavan, Boston–Leiden 2015. Zob. też nową publikację: *Converts of Conviction: Faith and Skepticism in Nineteenth-Century European Jewish Society*, ed. David B. Ruderman, Berlin 2018.

podkreśla, że „krytycznie czytane źródła misyjne pozwalają nie tylko na lepsze zrozumienie ruchu misyjnego, lecz także historii i kultury Żydów” (s. 15). Wskazuje przy tym na potencjalnie nowe perspektywy badawcze, na przykład w studiach prasoznawczych bądź żydowskich.

Wbrew pozorom monografia Jagodzińskiej jest ważna nie tylko dla historyków czy przedstawicieli studiów żydowskich. Wykorzystanie źródeł o charakterze etnograficznym oraz częste odwoływanie się do dorobku i metod badań kulturowych sprawiają, że „*Duszozbawcy*” mogą zainteresować (i zainspirować) również etnologów i kulturoznawców. Autorka analizuje bowiem istotne dla kultury kategorie, takie jak: tożsamość, inność, wizerunek obcego, stereotypy, kody kulturowe czy – rzadziej omawiana – żydowska kultura tekstualna. W gronie potencjalnych czytelników widziałabym również religioznawców, teologów, pedagogów (zwłaszcza historyków wychowania), księgoznawców, a nawet specjalistów od promocji. Opisanie strategii misjonarzy, w tym ich *fundraising* (czyli zdobywanie funduszy), tworzenie i wykorzystanie literatury dla dzieci w przekazywaniu idei misyjnych, mogą być bowiem inspirujące również w wieku XXI. Ponadto historyków zajmujących się badaniami regionalnymi czy lokalnymi z pewnością zainteresują relacje dotyczące misji i misjonarzy np. w Warszawie, Lublinie albo na Lubelszczyźnie.

Przy tej okazji warto sprostować treść przypisu 142 (s. 296). W XIX w. Wieniawa nie była częścią Lublina, ale podlubelskim miasteczkiem, w którym Żydzi (chasydzi) mieli swoje domy, synagogę i cmentarz. Należy więc odróżnić Wieniawę od lubelskiej dzielnicy żydowskiej.

Książka Jagodzińskiej jest ważną publikacją naukową, jednak język pracy nie przytłacza czytelnika. Lekkości nadają mu m.in. ze swadą i humorem opowiedziane historie (i tytuły), jak np. odniesienia do srebrnych łyżeczek (s. 55), magicznych latarni (s. 170), pajaków w puszkach na datki (s. 197, 206), zatrutej kawy (s. 259) czy zdechłych kotów (s. 305). Już samo *Wprowadzenie* – tak ważne ze względu na cel i metodologię książki – zawiera ostrzeżenie (ale czyż nie z nutą humoru?), że w aktach dotyczących misjonarzy i misji „nie nie jest tu takie, jakie się wydaje” (s. 9). Zaciekawienie czytelnika wzbudzają też wzmianki o odległych, egzotycznych krajach, mimo że nie chodzi o Czarny Łąd (s. 90) ani o Etiopię (s. 106, 127), lecz o Królestwo Polskie czy Lubelszczyznę (np. s. 72, 235). Odbiorca wraz z autorką pragnie się dowiedzieć, kim byli goje mówiący po hebrajsku lub w jidysz (s. 9–10) oraz „angielscy” misjonarze z Niemiec (s. 89), odkrywając przy okazji polifonię językową i historyczną (s. 11).

Godna pochwały jest także staranność językowa publikacji. Tylko raz czy dwa razy natknęłam się w niej na powtórzenia. Należy też docenić brak literówek, a więc zapewne i pracę korektorską redaktorki Małgorzaty Grochockiej. Warto także podkreślić, że sama autorka wielokrotnie prostuje pomyłki w źródłach oraz opracowaniach, i to nie literówki, ale istotne błędy merytoryczne (np. s. 15, 56, 71, 72, 78, 104, 312, 314).

Na koniec można jeszcze zwrócić uwagę na to, czego nie ma w monografii Jagodzińskiej. Gdy mowa o „niemych duszach”, czyli o kobietach (i prostych Żydach, s. 304), brakuje odsyłacza do książki pod podobnym tytułem⁵. Ponadto nie wszystkie pojęcia czy konstatacje zostały wyjaśnione (np. nie każdy musi wiedzieć, co to są responsa (s. 15), co oznacza paruzja (s. 39), kodycył (s. 67), antonomazja (s. 209) czy *ha-mewin jawin* (s. 332); nie każdy też będzie umiał odczytać hebrajską nazwę Londynu, gdyż brakuje transkrypcji, choć wiele można się domyślić z kontekstu (s. 340). Niejasne jest też, o jaką „nowoczesną myśl żydowską” chodzi w misyjnych traktatach (s. 369). Te drobiazgi jednak w żadnym wypadku nie obniżają wysokiej oceny książki.

Za niewykorzystane źródło, a więc może i trop do dalszych badań, uznaję księgi metrykalne. Analizując metryki chrzcielne, można natknąć się na informacje o misjonarzach. W przypadku tych archiwaliów jest to dość łatwe, ponieważ znane są nazwiska misjonarzy oraz konwertytów, a także miasta, w których były konwersje. A zasoby te coraz częściej są dygitalizowane i udostępniane online. Z pewnością można by wzbogacić narrację pracy o przykłady losów konkretnych konwertytów i członków ich rodzin. Być może niechętnie wykorzystywane przez historyków publikacje na temat polskich konwertytów⁶ również mogłyby wskazać kierunek dalszych kwerend i poszukiwania w metrykach śladów „angielskich” misjonarzy. Choć tego typu badania mają indywidualny czy lokalny charakter, to konkretne egzemplifikacje zilustrowałyby historię idei misji pioniersko opracowaną i przedstawioną przez Agnieszkę Jagodzińską.

Podsumowując, warto raz jeszcze podkreślić, że autorka podjęła temat nowy i nowatorski, wykorzystując do jego omówienia bogatą, wielojęzyczną bazę źródłową, opracowania i ikonografię (książka zawiera 82 ilustracje,

⁵ Por. Lidia Jerkiewicz, *Rola zogerek w tradycyjnej społeczności żydowskiej. Rekonesans badawczy*, [w:] *Nieme dusze? Kobiety w kulturze jidysz*, red. Joanna Lisek, Wrocław 2010, s. 68. Autorka artykułu odwołuje się (bez podania strony) do metafory Falka Zolfa (zob. Falk Zolf, *On Foreign Soil*, tłum. Martin Green, Winnipeg 2007).

⁶ Mateusz Mises, *Polacy – chrześcijanie pochodzenia żydowskiego*, t. 1–2, Warszawa 1938.

a także wykresy). Bez wątpienia jej efektem jest ukazanie zjawiska w szerokim kontekście oraz interdyscyplinarne, kompleksowe i – jak słusznie zauważyła Monika Adamczyk-Garbowska (zob. fragment recenzji na okładce książki) – erudycyjne omówienie tematu.

Agata Rybińska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Joanna Nalewajko-Kulikov, *Mówić we własnym imieniu. Prasa jidyszowa a tworzenie żydowskiej tożsamości narodowej (do 1918 roku)*, Instytut Historii PAN, wydawnictwo Neriton, Warszawa 2016, ss. 353.

Zapoczątkowane jeszcze w latach siedemdziesiątych XX w. przez Mariana Fuksa krajowe badania nad historią czasopiśmiennictwa żydowskiego w Polsce doczekały się w ostatnim czasie kilku ciekawych pozycji. Szczególne miejsce w tym gronie – z kilku różnych względów – zajmuje monografia Joanny Nalewajko-Kulikov. W odróżnieniu od wciąż dominującego wśród polskich badaczy selektywnego podejścia do tej problematyki (koncentracja na stanowiącej mniejszość prasie żydowskiej w języku polskim) autorka podjęła się zadania analizy najważniejszych – zarówno pod względem nakładów oraz zasięgu, jak i roli opiniotwórczej – tytułów jidyszowych. Co istotne, analiza ta i zastosowane metody badawcze wykraczają poza utarte schematy tradycyjnego opracowania prasoznawczego. Głównym obiektem jej zainteresowania jest wydawany w Warszawie w latach 1908–1939 dziennik „Hajnt”, traktowany nie tylko jako źródło historyczne, zasób mniej lub bardziej istotnych faktów, komentarzy i opinii, lecz także – a może przede wszystkim – jako aktywny czynnik przemian społeczno-politycznych, współtwórca – czasami wręcz samodzielny kreator – przeobrażeń dokonujących się wewnątrz społeczności żydowskiej. Jak we wstępie zaznacza autorka, zasadniczym celem jej pracy jest prześledzenie i analiza toczącego się na łamach prasy dyskursu publicznego „jako przejawu kształtowania się nowoczesnej tożsamości żydowskiej na ziemiach polskich” (s. 8), a tym samym także podkreślenie niebagatelnego czy nawet decydującego wkładu czasopiśmiennictwa żydowskiego w ów proces. Zjawisko to należy rozpatrywać przynajmniej w trzech różnych kontekstach: „historii prasy żydowskiej i jej wpływu na rozwój nowoczesnego narodu żydowskiego, kultury masowej oraz